

NOTA EDITORIAL: *El 10 d'octubre del 2000 l'amic i col·laborador Lluís Garcia Ballester, viam est universae carnis ingressus' (per dir-ho amb la fórmula medieval); no sols havia estat atent als primers passos d'aquest anuari, sinó que compartí la responsabilitat de preparar la «I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova» i el nostre volum XIV. ATCA, per la seva banda, fou sempre sensible a la successiva aparició dels volums de la seva obra principal, les «Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia», les noces d'argent de les quals havíem celebrat cinc mesos abans, el maig del 2000; fou la seva darrera intervenció pública entre nosaltres; deixem, en primer lloc, constància d'aquell acte, que té tota la significació d'un testament, i després recordarem la seva vida. Aquest és el nostre tribut a la memòria de l'amic i col·laborador, bo i desitjant que prest arribin a bon port les dites obres completes. Seran per a l'amic un «monumentum aere perennius».*

Lluís CIFUENTES

IN MEMORIAM.
LLUÍS GARCIA BALLESTER:
HERÈNCIA I RECORD

El 25 de maig del 2000 se celebrà el 25è aniversari de les *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia* (AVOMO), un projecte internacional iniciat el 1975, i encara obert, per a l'edició de les obres mèdiques d'Arnau de Vilanova ben conegut dels lectors d'aquest anuari, codirigit per Luis García Ballester, Juan A. Paniagua i Michael R. McVaugh.

En la seva intervenció, Luis García Ballester, autèntica ànima del projecte des dels seus inicis, en recordà gènesi i vicissituds tot al llarg d'aquests vint-i-cinc anys. Les suculents anècdotes amb què il·lustrà el seu discurs no aconseguiren d'amagar les serioses dificultats que troba, en el nostre context —i cada cop més en el panorama de la recerca actual, més i més forçat als projectes de curta volada—, qualsevol que tingui la suficient il·lusió com per emprendre un projecte ambiciós i de llarga durada, molt especialment en l'àmbit de les humanitats. Si èpica és sovint la sola existència d'iniciatives com aquesta, èpics són a vegades també els seus orígens. García Ballester ens exposà la primera entrevista amb Fabià Estapé, llavors rector de la Universitat de Barcelona, per aconseguir el seu suport al projecte. Estapé —gran cigar a la boca— es me-

ravellà vivament pel fet que, en un país on no es feia (feia?) res que no fos d'avui per a demà, algú li vingués a proposar que recolzés un projecte d'anys. Tot i això, el rector va saber veure la qualitat del que li era proposat, i la tenacitat del proponent, i féu que la Universitat de Barcelona iniciés el finançament de l'empresa.

Al llarg d'aquests vint-i-cinc anys, el 'projecte Arnau' ha estat aixoplugat per les Universitats de Granada i de Cantàbria, a més de la de Barcelona, i també pel CSIC. Actualment és cofinançat per la Fundació Noguera, del Col·legi de Notaris de Catalunya, i per la Universitat de Barcelona, que es fa càrrec de la distribució. Durant tot aquest temps han vist la llum nou volums, dos d'ells dobles,¹ d'un total de vint de previstos, cadascun dels quals ofereix l'edició crítica d'una o més obres d'Arnau de Vilanova. És un 'projecte' que, des del seu naixement, ha cercat la participació de primeres figures internacionals de la història de la medicina, però deixant la porta oberta a la de joves investigadors d'arreu. I és que, per damunt de tot, s'ha valorat que els responsables de cada volum siguin especialistes del tema de què tracta. Per això es pot afirmar que les completes introduccions que cada volum conté, amb un estat de la qüestió i una aprofundida anàlisi del tema de referència, constitueixen, sens dubte, estudis punters en la història de la ciència actual.

Juan Antonio Paniagua constitueix la sòlida roca sobre la qual s'ha bastit el 'projecte Arnau'. Pertanyent a una generació anterior als altres dos codirectors, ha estat un dels primers i més eminents 'arnaldistes' de talla internacional —al costat de Miquel Batllori o Josep Perarnau— especialitzat en l'estudi de l'obra mèdica d'Arnau de Vilanova. Paniagua exposà la seva llarga experiència en els estudis 'arnaldians', la seva àrdua tasca de desbrossament del camí, en particular pel que fa a la separació del gra de la palla, dels escrits autèntics i els apòcrifs —un problema, cal recordar-ho, de gran abast i complexitat en gairebé tots els principals autors medievals, i de forma ben exemplar en Arnau. Aquesta tasca, que havia de complementar-se forçosament amb l'elaboració d'un inventari sistemàtic de tots els manuscrits contenint obres d'Arnau conservats a les biblioteques europees i nord-americanes, iniciat per Paniagua, ha estat finalitzada per García Ballester. Aquest inventari constitueix l'autèntica base sobre la qual reposen les edicions del 'projecte', i al seu moment donarà lloc a la publicació del

1. Són els volums II (*Aphorismi de gradibus*, ed. M. R. McVAUGH), III (*De amore heroico; Epistola de dosi tyriacalium medicinarum*, ed. M. R. McVAUGH), IV (*Tract. de considerationibus operis medicine s. De flebotomia*, ed. L. DEMAIRE i P. GIL SOTRES), V.1 (*Tract. de intentione medicorum*, ed. M. R. McVAUGH), VI.1 (*Medicationis parabole*, ed. J. A. PANIAGUA; *Pirqué Arnau de Vilanova*, ed. L. FERRÉ i E. FELIU), VI.2 (*Comm. in quasdam parabolas et alias aphorismorum series: Aphorismi Particulares, Aphorismi de Memoria, Aphorismi Extravagantes*, ed. J. A. PANIAGUA i P. GIL SOTRES, amb la col·laboració de L. GARCÍA BALLESTER i E. FELIU), X.1 (*Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, ed. L. GARCÍA BALLESTER, M. R. McVAUGH i P. GIL SOTRES), X.2 (*Regimen Almarie (Regimen castra sequentium)*, ed. M. R. McVAUGH i Ll. CIFUENTES), XI (*De esu carniū*, ed. D. M. BAZELL), XV (*Comm. super tract. Galieni de malicia complexionis diverse*, ed. L. GARCÍA BALLESTER i E. SÁNCHEZ SALOR; *Doctrina Galieni de interioribus*, ed. R. DURLING), i XVI (*Translatio libri Galieni de rigore et tremore et ictigatione et spasmo*, ed. M. R. McVAUGH).

catàleg d'incipits de les obres d'Arnau que, juntament amb una biografia científica actualitzada i una introducció general informaran el primer volum de la sèrie.

Michael R. McVaugh, el tercer dels editors del 'projecte', intervingué en darrer lloc. Amb una ja llarga dedicació als estudis 'arnaldians', McVaugh constitueix el ferm puntal nordamericà del 'projecte Arnau'. Com en el cas dels altres dos editors generals, ell també s'ha fet càrrec de l'edició de diversos volums de la col·lecció, entre els quals es compta el darrer que ha vist la llum, la publicació del qual ha fornït l'ocasió per a aquesta celebració. El volum V.1 de les *AVOMO*, que McVaugh mateix tingué cura de presentar en la seva intervenció, és dedicat a l'edició crítica del *Tractatus de intentione medicorum* d'Arnau de Vilanova. En aquesta obra, escrita per Arnau poc després de 1290, a començaments del seu mestratge a la Facultat de Medicina de Montpeller, l'autor toca un tema de ben sensible importància per als metges i la medicina de finals del segle XIII: l'objectiu principal dels metges ha d'ésser l'anàlisi intel·lectual de la naturalesa de les coses o bé encarar el problema immediat de la salut i la malaltia? Un debat intel·lectual (i socioprofessional) ben viu, que enfrontava metges universitaris i filòsofs naturals, que llavors discutien els límits dels camps d'estudi (i d'acció) respectivament. Arnau hi intenta conciliar les dues visions contraposades i polèmiques, personalitzades en Aristòtil i en Galè, tot exposant les divergències i coincidències d'un i altre (i d'altres filòsofs i autors mèdics) en diversos temes especialment sensibles: la identificació d'un o bé de quatre membres principals al cos humà, l'actuació dels aliments i de les medecines dins el cos, l'existència d'un estat de neutralitat entre els de salut i malaltia, i la naturalesa de l'ànima. Arnau hi raona a favor de les tesis de Galè (un important gruix de 'noves' obres del qual ell va introduir a Montpeller), tot advocant a favor d'un clar instrumentalisme mèdic —una perspectiva científica que bevia en les fonts de la literatura mèdica àrab que llavors amarava les universitats europees—, però tenint cura en tot moment de no desmentir les d'Aristòtil, sobre la filosofia natural del qual descansava la nova medicina racional universitària que els metges maldaven per prestigiar socialment. La fluïdesa expositiva a què ja ens té acostumats McVaugh faciliten l'accés a aquesta obra d'Arnau i al seu context intel·lectual.

Un nou volum, doncs, que contribueix a fer una mica més real el que sens dubte ja és alguna cosa més que un simple 'projecte': una realitat fruit d'un gran esforç, del nervi dels seus directors, que han volgut donar al seu 'projecte' una orientació a l'alçada de la transcendència d'una de les primeres figures intel·lectuals de la nostra història i que demostra, un cop més, que és el treball ben fet, i silent, el que al capdavall compta.

Tot i la desaparició del seu fundador, les *AVOMO* continuaran endavant. Aquesta és la ferma voluntat tant de la resta dels editors com de les institucions implicades, ratificada amb els acords presos a Barcelona el mes de maig del 2001. Tanmateix, la nova situació comportarà alguns canvis. Si bé hom ha coincidit en la necessitat de mantenir els noms dels tres editors fundadors

—des d'ara Luis García Ballester (+), Juan A. Paniagua i Michael R. McVaugh—, es crea un comitè editorial executiu format per Michael R. McVaugh, Pedro Gil Sotres, Fernando Salmón i Jon Arrizabalaga. Aquesta serà la nova organització que donarà embranzida al 'projecte Arnau' a partir d'ara. Es preveu el manteniment de la periodicitat tradicional, que es reprendrà a mitjan 2002 amb la publicació del volum XVII de la sèrie, el qual inclourà la traducció llatina del *De medicinis simplicibus* d'Abu Salt realitzada per Arnau de Vilanova (edició de José Martínez Gázquez), acompanyada del text original àrab (edició d'Ana Labarta), de la traducció catalana anònima feta a partir de la versió d'Arnau (edició de qui signa aquestes ratlles) i d'un estudi introductori a càrrec de Danielle Jacquart.

* * *

La nit del 10 d'octubre darrer, després de lluitar amb gran enteresa durant mesos contra un càncer, ens va deixar Luis García Ballester, una de les figures més destacades de la recerca en història de la ciència de la segona meitat del segle XX.

Fill d'una família humil del malaguanyat barri del Cabanyal, a València, un permanent esforç de superació el dugué de la seva ciutat natal a moltes altres de l'Estat Espanyol i de l'estranger, on malauradament encara avui resulta més conegut que no al seu mateix país. Inicià els seus estudis al Seminari Diocesà de la mateixa ciutat, on obtingué una formació especialitzada en història del pensament que li seria de gran importància en el futur. Començats els estudis de medicina a la Universitat de València, ben aviat el mestratge d'alguns professors de la Facultat, que en les seves assignatures incidien en els aspectes històrics de la pròpia professió, desvetllaren en ell un decidit interès per la història de la medicina, a la qual tingué l'oportunitat de dedicar el seu doctorat. José M^a. López Piñero, amb qui es consolidà l'assignatura d'història de la medicina a València, li dirigí la tesi doctoral, sobre *Alma y enfermedad en la obra de Galeno: introducción, traducción y comentarios a «Las facultades del alma se derivan de la complexión humoral del cuerpo»* (1968).²

Aquesta orientació cap a la història de la medicina ja no l'abandonà, i mai no exercí la professió mèdica. De seguida s'incorporà a l'ensenyament de l'assignatura, que exercí a la llavors naixent Facultat de Medicina de Múrcia i tot seguit, ja com a professor agregat (1971), a la de València. El mateix any 1971 es traslladà a Granada, on obtindria la càtedra (1976), i més endavant a Santander (1982).

Amb la promoció de la recerca que es visqué durant aquells anys, el 1987 deixà la universitat per fundar, com a professor d'investigació, un Departament d'Història de la Ciència a la Institució Milà i Fontanals del CSIC a Barcelona, fins que circumstàncies personals el conduïren novament a la càtedra de San-

2. Publicada després dins els *Cuadernos Valencianos de Historia de la Medicina*, 12 (1972).

tander (1996), establint-se a la localitat propera de Puente Arce, on la mort se l'ha endut tan prematurament. Aquest periple vital es complementà amb estades en prestigiosos centres acadèmics d'Europa i dels Estats Units.

Mercès a la influència del prestigiós grup d'historiadors format al voltant de Joan Reglà a la llavors Facultat de Filosofia i Lletres de València, compromesos amb les tendències de la ,història total i integradora' originades a França, García Ballester entengué ben aviat que la història de la medicina no podia desentendre's de la història general, que la contextualitzava, ni de les tècniques pròpies de l'ofici d'historiador, molt principalment el recurs directe i sistemàtic a les fonts d'arxiu, com a complement necessari de les fonts estrictament mèdiques. En aquest sentit, ha estat un infatigable continuador, des dels presupòsits de la recerca actual, de l'obra historicomèdica iniciada en el tombant del segle XIX al XX per figures com Josep Rodrigo Pertegàs (1854-1927) al País Valencià, Lluís Comenge i Ferrer (1854-1916) o Josep M. Roca i Heras (1863-1930) a Catalunya, i Karl Sudhoff (1853-1938) a nivell internacional. Unes figures, sobretot la darrera, que, en l'especialitat, suposaren la superació del mer positivisme. La ,història total' obria, com en tantes altres àrees del coneixement històric, la gran porta de la història social, a la qual García Ballester s'adherí decididament. Malgrat les condicions precàries en què hom es trobava i encara es troba al sud dels Pirineus, la seva biografia ha anat paral·lela a la d'altres grans noms de la recerca internacional en història de la medicina i de la ciència. La seva ha estat una generació irreplicable ara per ara, que ha definit una autèntica època d'esplendor de l'especialitat, i que ha gaudit d'un suport institucional que ha fet bo el seu esforç personal. Unes circumstàncies que malaureadament sembla que s'acaben, sobretot en l'àmbit de les humanitats.

El gran esforç de formació que li exigiren els nous enfocaments i mètodes historiogràfics fou particularment important si tenim en compte els temes i els períodes històrics que ben aviat escollí com a objecte primordial de la seva recerca: l'obra de Galè i la baixa Edat Mitjana. Des de la tesi doctoral fins al llibre de conjunt sobre Galè,³ que trenta anys després encara conserva bona part de la seva vigència, passant per nombrosos articles, García Ballester fou considerat una de les màximes autoritats en l'obra del gran metge grec —una de les més àmplies de l'Antiguitat, més que el *Corpus Hippocraticum* o les del mateix Aristòtil, per a l'estudi de la qual, malgrat les edicions del segle XIX i les traduccions llatines medievals, cal recórrer a l'original grec. Fou l'interès per Galè i la seva obra el que l'uní a Pedro Laín Entralgo, llavors el mestre dels historiadors de la medicina espanyols, i també traspassat de poc.

Però tot i la importància del llegat intel·lectual de García Ballester relacionat amb l'obra de Galè, aviat se sentí atret per un període històric més recent i que fou el que va veure néixer la medicina com a conjunt de sabers i de pràctiques lligades a la institució universitària: l'època baixmedieval. En el seu interès

3. *Galeno en la sociedad y en la ciencia de su tiempo (c. 130-c. 200 d. C.)*, Madrid, Guadarrama, 1972.

per aquest període històric tingué una gran importància el rescat —que ell sempre evocava amb tons gairebé èpics— dels papers i l'arxiu de Rodrigo Perregàs, salvat de la destrucció causada per l'avinguda del Túria de 1957 i adquirit pel grup d'historiadors de la medicina de València. L'exploració d'aquest fons, amb els ulls d'un historiador influït per la 'història total', no podia deixar de fascinar-lo.⁴ Però fou una altra gran figura mèdica, ara de l'època medieval, la que centrà els seus més grans esforços.

En efecte, el nom i l'obra de García Ballester quedarà per sempre unit a la d'Arnau de Vilanova. En la seva dedicació a l'obra mèdica d'Arnau de Vilanova trobà la col·laboració d'altres eminents arnaldistes com Juan A. Paniagua (Univ. de Navarra) o Michael R. McVaugh (Univ. Chapel Hill, EUA). Convençut de la importància cabdal de l'accés a les fonts originals, amb ells emprengué (1975) el projecte més important de la seva vida: l'edició crítica sistemàtica de tota l'obra mèdica d'Arnau. Les *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia* (AVOMO) han esdevingut una col·lecció modèlica, acompanyada d'estudis introductoris encomanats a un bon nombre d'historiadors de la medicina medieval europeus i nordamericans que han marcat autèntiques fites en l'especialitat, tota ella d'una qualitat i rigor impecables, i de reconegut prestigi internacional.

El que ell anomenava 'projecte Arnau' sortí endavant gràcies al seu compromís i esforç personals. Un compromís i esforç que no es limitaren a la recollida sistemàtica de materials per les biblioteques europees i americanes, trampejant les dificultats que imposava el 'taló d'acer', o la no menys complicada recerca de recursos en diverses institucions. Sóc testimoni molt directe dels seus esforços en les AVOMO, que arribaven fins a l'acabat de les edicions, i molt sovint a la mateixa impremta. Tal com s'ha exposat abans, les AVOMO travessen actualment el seu equador, amb nou volums publicats en onze toms.

Fou Arnau de Vilanova qui el conduí a capbussar-se en els arxius històrics, especialment dels països de l'antiga Corona d'Aragó, a la recerca sistemàtica de milers de documents amb els quals un historiador com ell, amb una capacitat exquisida i infinita per interrogar-se, podia estudiar el món de la pràctica mèdica quotidiana que emmarcà la producció intel·lectual de mestres com Arnau, en un moment cabdal de la història de la medicina, definit per la difusió del model de medicina racional i de professional mèdic format a la nova institució universitària, i de la promoció de la salut com un bé col·lectiu.⁵ El treball apassionant i silent amb les fonts inèdites el dugué a fer aportacions fonamentals en la història social de la medicina, que suposaren una forta alenada d'aire fresc en el panorama hispànic de l'especialitat.

4. Una gran síntesi de les seves primeres recerques medievals fou el seu llibre *Historia social de la medicina en la España de los siglos XIII al XVI*, vol. 1 (*La medicina musulmana y morisca*) [únic publicat], Madrid, Akal, 1976.

5. Vegeu una síntesi d'aquest procés històric al seu article *The construction of a new form of learning and practicing medicine in medieval Latin Europe*, dins «Science in Context», 8 (1995), 75-102.

Però l'autoexigència que presidí en tot moment la seva tasca no en tenia prou amb el retorn a les fonts si aquesta no anava acompanyada necessàriament d'una continuada i estimulant connexió amb el bo i millor de la recerca internacional, molt en especial amb la desenvolupada als països anglosaxons on, a diferència dels països llatins, la història de la medicina s'ha mantingut estretament lligada a la història general. En aquest sentit, la seva obra ha estat de cabdal importància en la promoció d'un model similar a l'Estat Espanyol, camí en el qual resta encara tant per recórrer, en particular a les facultats d'història, generalment poc interessades per tot el que té a veure amb la història intel·lectual. Però més enllà de la història de la medicina, García Ballester ha estat personalment un important estimulador dels estudis historicocientífics i ha tingut un destacat protagonisme com a impulsor del procés d'institucionalització, Pirineus ençà, de la història de la ciència, una disciplina que aquí és encara més jove que la història de la medicina.

Tot i el seu alt concepte de la recerca científica, per a García Ballester la tasca de l'historiador no rau en una simple reconstrucció o anàlisi estèrils del passat, sinó que esdevé un poderós mitjà per al manteniment de la memòria col·lectiva com a part integral del present mateix. Aquest plantejament plana sobre totes les seves publicacions, però potser de forma més punyent encara en totes les relacionades amb la seva València natal, que mai no oblidà com a objecte historiogràfic, tot i que les circumstàncies de la vida aviat l'allunyaren físicament d'ella.⁶ A banda de l'estudi aprofundit del cas valencià, les minories marginades (musulmans, moriscos, jueus i conversos) en les seves relacions amb els sabers i les pràctiques mèdiques van constituir un altre important front historiogràfic en el qual realitzà aportacions fonamentals que traspuen també, com no podia ésser d'altra manera, aquella concepció de la recerca històrica. Des del seu llibre sobre els moriscos i la medicina o els seus articles sobre els jueus i l'escolàstica mèdica, passant pels seus treballs en col·laboració amb hebraïstes i arabistes, fins al seu nou i recent interès pels marranos i moriscos, les seves contribucions en aquest camp han estat internacionalment reconegudes.⁷

6. Entre d'altres treballs, destaquen la seva magnífica síntesi *La medicina a la València medieval: medicina i societat en un país medieval mediterrani*, València, Ed. Alfons el Magnànim (IVEI), 1988; i l'estudi, publicat en col·laboració amb Michael R. McVAUGH i Agustín RUBIO VELA, *Medical licensing and learning in fourteenth-century Valencia*, Filadèlfia, The American Philosophical Society [=Transactions of the American Philosophical Society, nº 79, part 6], 1989.

7. Entre d'altres, destaquen *Los moriscos y la medicina: un capítulo de la medicina y la ciencia marginadas en la España del siglo XVI*, Barcelona, Labor, 1984; l'article en col·laboració amb Lola FERRÉ i Eduard FELIU, *Jewish appreciation of fourteenth-century scholastic medicine*, dins «Osiris», 2nd ser., 6 [=Michael R. McVAUGH i Nancy G. STRAISI (eds.), «Renaissance medical learning: evolution of a tradition»] (1990), 85-117; el que signà amb Concepción VÁZQUEZ DE BENITO, *Los médicos judíos castellanos del siglo XIV y el galenismo árabe: El «Kitab al-tibb al-qastali al-maluki» (Libro de medicina castellana regia)*, c. 1312, dins «Asclepio», 42 (1990), 119-47; o el seu treball *Minorities and medicine in sixteenth-century Spain: judaizers, «moriscos» and the Inquisition*, dins Samuel S. KOTTEK i Lluís GARCÍA BALLESTER (eds.), *Medicine and medical ethics in medieval and early modern Spain. an intercultural approach*, Jerusalem, The Magnes Press-The Hebrew University, 1996, pp. 119-35.

En el decurs del procés que l'ha dut a la mort en plena maduresa intel·lectual aprofità totes les treves que li permetia la teràpia per continuar treballant. La mort l'ha sorprès tant o més ple de projectes que mai, bona part dels quals havia reeixit a concloure durant aquest darrer any, potser intuïnt una urgència que malauradament s'ha confirmat. Pròximament, veuran la llum, entre d'altres, una extensa monografia sobre la medicina a la Castella medieval i del Renaixement, un tema pel qual s'havia interessat especialment durant els darrers anys,⁸ i dos volums amb sengles seleccions temàtiques d'articles seus.⁹ També està prevista la immediata publicació d'una extensa obra de síntesi sobre la ciència i la tècnica a la Castella medieval en la qual hem participat nombrosos especialistes sota la seva coordinació, que forma part d'una història de la ciència i la tècnica a la Corona de Castella durant les èpoques medieval i moderna. D'altres projectes personals, com ara la reedició ampliada del seu compendi sobre Galè, ja mai no podran fer-se realitat. La prematura mort ha deixat obert un gran nombre de projectes en col·laboració amb diversos especialistes d'àmbits que van de la filologia clàssica a la història moderna, dels estudis hebraics i àrabs fins a la química contemporània.

Però la petja de García Ballester no es limita a la seva llarga llista de publicacions, sinó que tothora estimulà la recerca al seu voltant, ja fóra contribuint a la fundació de revistes especialitzades o bé il·lusionant diverses generacions d'investigadors, que es reconeixen deixebles seus, entre els quals es compta l'autor d'aquesta nota. Un nombrós grup de deixebles que s'ha vist estimulat per ell a desenvolupar línies de recerca en àrees temàtiques tan diferents com ara la medicina clàssica grecoromana, la història social i intel·lectual de la medicina a l'Edat Mitjana i el Renaixement llatins, la medicina de les minories marginades jueva i morisca, la història de les universitats, la vernacularització de la ciència en català a la baixa Edat Mitjana i el Renaixement, i diversos aspectes de la història de la medicina contemporània.

Tots els que hem tingut la sort de topar-nos amb Luis García Ballester durant les nostres vides, i que n'hem estat deixebles, col·legues i/o amics, mai no el podrem oblidar. Les seves energies inesgotables, el seu entusiasme encomanadís, la seva valentia i bonhomia, la seva seductora personalitat, en summa, perviuran en el nostre record inseparablement units a la valuosa herència intel·lectual que ens llega.

8. *La búsqueda de la salud: sanadores y enfermos en la Corona de Castilla (siglos XIII al XVI)*, Barcelona, Península, 2001.

9. *Medicine in a multicultural society: Christian, Jewish and Muslim practitioners in the Spanish kingdoms (1222-1610)*; i *Galen and galenism: theory and practice*, Aldershot, Ashgate, dins la prestigiosa sèrie Variorum.